

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Sciences

p-ISBN:1300-9702 e-ISBN: 2149-3243

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÇATI BİÇİMBİRİMLERİNİ ALMIŞ EYLEMLERİN SÖZLÜKSELLEŞMESİ

Lexicalization of Verbs that Have Taken Voice-Morphemes in Kyrgyz Turkish

Mehmet ÖZEREN¹

¹Doçent Doktor, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Elazığ/Türkiye, mehmetozeren@hotmail.com.tr, ORCID: 0000-0003-4386-8312.

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
31.03.2021
Kabul/Accepted:
07.05.2021

DOI:

10.18069/firatsbed.906919

Anahtar Kelimeler

Sözlükselleşme, Çatı
Biçimbirim, Kırgız
Türkçesi, Anlam

ÖZ

Sözlükselleşme; geniş anlamda sözcüklerin veya biçimbirimlerin diğer biçimbirimlerle ya da birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerle anlamsal farklılıklara uğrayarak ayrı ve farklı bir anlamı işaretlemesi, kodlaması sonucunda sözlük birimi hâline gelmesidir. Sözlükselleşmenin bir türü olan biçimbirimsel sözlükselleşme ise, biçimbirimsel donuklaşma, değişme, örneksene, ekleme, sözcükbirimsel sınıfa geçme, dilbilgiselleşme, eksiltme vb. yollarla gerçekleşmektedir. Bu tür sözlükselleşme, biçimbirimsel açıdan şeffaf görünen, yapısal açıdan çözümlenebilir olan ancak donuklaşmış olan yapılar olarak değerlendirilmektedir. Çatı biçimbirimlerini alan eylemlerin sözlükselleşmesi de bu türden bir sözlükselleşmedir. Çünkü çatı biçimbirimi alan yapılara eşzamanlı bakıldığında çözümlenebilirliklerinin yüksek, yapıyı oluşturan unsurların anlam açısından şeffaf olduğu görülmektedir. Ancak yine de çatı biçimbirimi almış eylemlerin bir kısmı metaforik olarak farklı anlamı işaretlediklerinden sözlük içerisinde ayrı bir birim olarak yer almaktadır.

Bu çalışmada, Kırgız Türkçesi yazı dilinden yola çıkarak çatı biçimbirimlerini almış ve sözlükselleşmiş eylemler tespit edilecek ve bu tür eylemlerin ne şekilde sözlükselleştikleri üzerinde durulacaktır.

ABSTRACT

In its broad sense, lexicalization is a linguistic event in which words or suffixes become a lexical unit as a result of marking and coding a separate and different meaning by undergoing semantic differences with other affixes or other words used together. Morphological lexicalization which is a kind of lexicalization is occurred by morphological fossilization, changing, analogy, adding suffix, joining, moving to the lexical class, grammaticalization, shortening etc. This type of lexicalization is considered as structures that appear morphologically transparent, structurally resolvable but become fossilized. Lexicalization of verbs that have taken voice-morphemes is also such a lexicalization. Because when looking at the structures with voice-morpheme simultaneously, it is seen that their resolution is high and the elements that make up the structure are transparent in terms of meaning. However, some of the verbs that have taken voice-morpheme metaphorically mark different meanings, so they take place as a separate unit in the dictionary.

In this study, based on the written language of Kyrgyz Turkish, the lexicalized verbs that have taken the voice-morphemes will be determined and how such verbs were lexicalized will be emphasized.

Atıf/Citation: ÖZEREN, M. (2021). Kırgız Türkçesinde Çatı Biçimbirimlerini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 31, 2(1121-1130).

Sorumlu yazar/Corresponding author: Mehmet ÖZEREN, mehmetozeren@hotmail.com

1. Giriş

Sözlükselleşme (*lexicalization* (İng.), *lexikalisierung* (Alm.), *lexicalisation* (Fr.), *лексикализация* (Rus.)); geniş anlamda sözcüklerin veya biçimbirimlerin diğer biçimbirimlerle ya da birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerle anlamsal farklılıklara uğrayarak ayrı ve farklı bir anlamı işaretlemesi, kodlaması sonucunda sözlük birimi hâline gelmesidir. Ayrıca, dil unsurlarının (ekler, sözcükler) veya kalıp ifadelerin farklı bir anlamda ve başka bir eşdeğer sözcük birimine dönüşmesi olarak da açıklanmaktadır (Ахманова, 1966: 215). Sözlükselleşme ile ortaya çıkan yeni sözcükler sözlüğe, dilin söz varlığına yeni ve farklı bir anlamla girmiş olurlar. Sözlükselleşme, bir yönüyle de herhangi bir sözcüğün bağlam bağımlı olmaktan çıkıp sözlükte yer alabilmesidir (Bozkurt, 2016: 110). Genel olarak bir sözcüğün doğması ya da yeni anlam kazanması olarak görülmektedir. (Bozkurt, 2016: 112). Çünkü sözlükselleşmenin en az tartışmalı ve oldukça iyi anlaşılabilir yönünün sözcüklerdeki değişme eğilimi olduğu kabul edilmektedir (Hohenhaus, 2005: 353). Bu yönüyle anlamsal değişim veya yeni bir anlamın işaretlenmiş olması sözlükselleşmede esas sebep olarak görülmektedir.

Sözlükselleşme ile dilbilgiselleşme birbiriyle ilişkili olabilmektedir. Dilbilgiselleşme, sözlükselleşmiş unsurlar üzerinden gerçekleşmektedir. Lehmann, bunu dilbilgiselleşmenin bir sözlükselleşmeyi öngördüğü şeklinde açıklamaktadır (Aydemir, 2015: 224). Sözlükselleşme ile dilbilgiselleşmenin zıt yönlü birbiriyle ilişkili olduğu ileri sürülse de Lehmann'a göre sözlükselleşme dil etkinliğinde sürekli bir süreçtir ve dilbilgiselleşmenin tam tersi bir durum da değildir (Lehmann, 2002: s. 16).

Sözlükselleşme için bazı şartlar gerekmektedir. Lehmann'a göre sözlükselleşmede bütünsellik (holistik), geçirimsizlik (opaque), düzensizlik (irregular), analitiklik (analytic), şeffaflık (transparent), kompozisyon (compositional) şartları görülmelidir (Lehmann, 2002: 16). Bu şartlar görüldüğünde genellikle dört biçimde sözlükselleşme gerçekleşmektedir:

- a. Görevli biçimbirimlerin sözcüğe dönüşmesiyle;
- b. Sözcük formlarının veya çekimlenmiş durumdaki sözcüklerin başka bir görevli sözcüğe dönüşmesiyle;
- c. İfadelerin birleşip bir sözcüğe dönüşmesiyle;
- d. Deyimleşme yoluyla.
- e. Eklerin asıl görevlerinden uzaklaşıp başka bir kavramı işaretlediği durumlarda da sözlükselleşme meydana gelmektedir (Ахманова, 1966: 215).

Eksilteli yapıdan da sözlükselleşme ortaya çıkmaktadır. Bu da daha çok tamlamalardaki tamlananın eksiltilmesi ile gerçekleşmektedir: *cep telefonu* > *cep*, *yelken gemisi* > *yelkenli*, *Adana kebabı* > *adana* (Akalin, 2014: 13-29). Ancak bu tür eksilteli yapılarda, bir önceki biçimin içerdiği anlamdan daha farklı bir anlam işaretlenmemektedir.

Sözlükselleşmede üç tür adlandırma birimi üzerinde durulur:

- a. Basit ve birleşik sözcükler
- b. İfadeler (isim cümleleri, eşdizimler, açıklamalar)
- c. Özel isimler (Lipka vd. 2004: 2-3)

Sözlükselleşmenin oluşum yoluna göre çeşitli türleri vardır. Bunlar dillerin özelliklerine bağlı olarak farklı dillerde farklı yoğunlukta gerçekleşebilmektedir. Bu nedenle sözlükselleşme türleri, dillerin yapısal ve anlamsal benzerlik ile farklılıklarına göre ayrıca betimlenmelidir (Kozan, 2020: 656).

Dilbilgisi unsurları göz önünde bulundurularak sözlükselleşme beş ayrı türde yapılmaktadır:

- a. Sesbilgisel (Fonolojik) Sözlükselleşme
- b. Biçimbilgisel (Morfolojik) Sözlükselleşme
- c. Anlambilimsel (Semantik) Sözlükselleşme
- d. Sözdizimsel (Sintaktik) Sözlükselleşme
- e. Karışık Sözlükselleşme (Lipka vd. 2004: 6-7)

2. Biçimbilgisel Sözlükselleşme

Biçimbirim yani ek “cümle içinde kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kurmak veya yeni bir kelime türetmek üzere kök ve gövdelerin sonuna eklenen ses veya seslerden oluşan öge” olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2010: 80). Biçimbilgisinin (morfoloji) inceleme alanına giren biçimbirimler, Türkçe gibi sondan eklemeli bir dilin yeni sözcükler türetmedeki en etkili ve en işlek unsurlarıdır. Ancak Türkçede biçimbirimlerin leksik birimleri cümlede kullanılır duruma getirme veya yeni sözcük türetme görevlerinin yanı sıra sözlükselleşmede de etkili olduğu görülmektedir. İsa Sarı, konuyu farklı yönleriyle ve detaylı bir şekilde ele aldığı “Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme” adlı doktora çalışmasında, çeşitli biçimbilgisel sözlükselleşme aşamalarından da söz etmektedir. Biçimbilgisel donuklaşma ve değişimler (oglan (< ogul+an)), yapısal açıdan çözümlenebilir olan ancak anlamsal açıdan kök olarak kullanılmadıkları için geçirimsiz olan kullanımlar (*düğme, düğ-dü; aldan-, aldandı*), ortak kökten örnekseme yoluyla ortaya çıksa da kullanılmayan yapılar (*hırlı mı hırsız mı*), ölü ya da üretken olmayan biçimbirimleri alan kullanımlar (*danış-man, öğret-men*), düzensiz çözümlenme veya örnekseme ile sözcüğün bünyesinden ayrılıp biçimbirim işlevi kazanmış yapılar (*alkol+ik, maç+kolik*), hem çekim hem üretim göreviyle işletilen donuklaşmış biçimbirimleri alan yapılar (*dolma, dolmuş, çıktı, tanıdık*), işlevsel özellikten çıkıp sözcükbirimsel bir sınıfa geçen biçimbirimler (*muşçılar, izimler*), önlerine gelen biçimbirimler ile donuklaşarak işlev bakımından dilbilgiselleşmiş yapı bakımından sözlükselleşmiş eylemler (*Demek bunu yapan sendin!*) biçimbilgisel sözlükselleşmenin aşamalarını oluşturmaktadır (Sarı, 2015: 114-119).

Biçimbilgisel açıdan şeffaf görünen, yapısal açıdan çözümlenebilir olan ancak donuklaşmış olan yapılar da biçimbilgisel sözlükselleşme içerisinde değerlendirilmektedir. Çatı biçimbirimlerinin sözlükselleşmesi bu türden bir sözlükselleşmedir. Örneğin “tut-uş-” eylemi “karşılıklı olarak tut-” anlamı dışında “alev al-” anlamıyla apayrı bir anlamı işaretlediğinden burada bir biçimbilgisel sözlükselleşme görülmektedir (Sarı, 2015: 116).

3. Çatı Biçimbirimlerinin Sözlükselleşmesi

Çatı “fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; fiilin anlam değişikliği göstermeyen; ancak özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliği” olarak tanımlanmakta ve dönüşlülük, edilgenlik, ettirgenlik ve işteşlik görünüşlerine sahip fiil çatı eklerinden söz edilmektedir (Korkmaz, 2010: 57-58). Çatı biçimbirimi alan yapılarla eşzamanlı bakıldığında çözümlenebilirliklerinin yüksek, yapıyı oluşturan unsurların anlam açısından şeffaf olduğu görülmektedir. Çünkü yapıyı oluşturan eylemler ile çatı biçimbirimleri türetimsel olarak çağdaş Türk lehçelerinde aktif olarak sıkça kullanılmaktadır. Ancak yine de farklı anlamı işaretleyen durumlarla karşılaşmak mümkündür. Bu durumda biçimbirimler yoluyla bir sözlükselleşmeden söz etmek gerekmektedir. Kırgız Türkçesinde çatı biçimbirimlerini alan eylemlerin sözlükselleştiği kullanımlar şunlardır:

3.1. Dönüşlülük Biçimbirimi Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

Dönüşlülük, “fiildeki oluş ve kılışın doğrudan doğruya özneye dönüşünü gösteren, yani öznenin bir işi kendi kendine yaptığını belirten fiil çatısı” olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2010: 72). Kırgız Türkçesinde “özdük mamile” olarak adlandırılan dönüşlülük çatı biçimbirimi “-n-”dir (Çengel, 2005:154).

3.1.1. “-n-” Dönüşlülük Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

“-n-” dönüşlülük biçimbirimini almış eylemlerin sözlükselleşmesi iki şekilde gerçekleşmektedir:

3.1.1.1. “-n-” dönüşlülük biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

süylö-n- (< süylö- “söyle-, konuş-”): “birine kız-, çıkış-, azarla-, eleştir-” (KTS)

Bu eylem “söylen-, kendi kendine konuş-” anlamlarıyla dönüşlülük işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem dönüşlülük anlamından uzaklaşarak “birine kız-, çıkış-, azarla-, eleştir-” anlamlarında da kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

açı-n- (< açı- “mayalan-, kabar-, köpür-; içi sızla-, acı-”): “acı-; alınarak üzü-” (KTS)

Bu eylem “mayalan-, ekşi-” anlamlarıyla dönüşlülük işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem dönüşlülük anlamından uzaklaşarak “acı-; alınarak üzü-” anlamlarında da kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

makta-n- (< makta- “öv-, methet-”): “hava at-, caka yap-” (KTS)

Bu eylem “övün-” anlamıyla dönüşlülük işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem dönüşlülük anlamından uzaklaşarak “hava at-, caka yap-” anlamlarında da kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

cag-m- (< cak- “hoşa git-”): “yalakalık et-, kendini beğendirmeye çalış-” (KTS)

Bu eylem “beğenil-, hoşa gidil-” anlamıyla dönüşlülük işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem dönüşlülük anlamından uzaklaşarak “yalakalık et-, kendini beğendirmeye çalış-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.1.1.2. “-n-” dönüşlülük biçimbirimini almış eylemler sadece çatı görevi dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

keke-n- (< keke- “azarla-, söv-” (KRS I, 367)): “kin bağla- veya kin besle-” (KTS)

Bu eylem dönüşlülük anlamından uzaklaşarak “kin bağla- veya kin besle-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

tart-m- (< tart- “çek-”): “bir şeyi sırtına al-, bir şeyi sırtına veya başka yerine bağla-; çekin-, kaçın-; barfiks çek-” (KTS)

Bu eylem dönüşlülük anlamından uzaklaşarak “bir şeyi sırtına al-, bir şeyi sırtına veya başka yerine bağla-; mecaz anlamda “çekin-, kaçın-; barfiks çek-” (KTS) anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.2. Edilgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

Edilgenlik “geçişli ve geçişsiz fiillerden -(I)l-, -(U)l- ve -(I)n-, -(U)n- biçimbirimleri ile kurulan; ancak fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan, öznesi belirsiz fiil çatısı” olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2010: 80). Kırgız Türkçesinde “tuyuk mamile” olarak adlandırılan edilgenlik çatı biçimbirimi “-l-”dir (Çengel, 2005:155).

3.2.1. “-l-” Edilgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

“-l-” edilgenlik biçimbirimini almış eylemlerin sözlükselleşmesi iki şekilde gerçekleşmektedir:

3.2.1.1. “-l-” edilgenlik biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

cuu-l- (< cuu- “yık-” (KTS)): “kirden temizlen-, sıkıntıdan kurtul-” (KTS)

Bu eylem “yıkın-, yıkınıl-, temizlen-, temizlenil-” anlamıyla edilgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem edilgenlik anlamından uzaklaşarak “kirden temizlen-, sıkıntıdan kurtul-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

kada-l- (< kada- “iğne ile tutturarak dik-, sapla-, oyun dışı bırak-, dik-, tuttur-, tak-” (KTS)): “bir şeye gözünü almadan bak-, uzun süre bak-; yanından ayrılma-, uzaklaşma-; etkile-, işle-; engelle-, engel ol-, mâni ol-” (KTS)

Bu eylem “dikil-, saplanıl-, bırakıl-, tutturul-, takıl- vb.” anlamıyla edilgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem edilgenlik anlamından uzaklaşarak “bir şeye gözünü almadan bak-, uzun süre bak-; yanından ayrılma-, uzaklaşma-; etkile-, işle-; engelle-, engel ol-, mâni ol-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

ber-il- (< ber- “ver-” (KTS)): “kendini ver-; yakınlık duy-, önem ver-, beğen-” (KTS)

Bu eylem “veril-” anlamıyla edilgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem edilgenlik anlamından uzaklaşarak “kendini ver-; yakınlık duy-, önem ver-, beğen-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.2.1.2. “-l-” edilgenlik biçimbirimini almış eylemler sadece çatı görevi dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

cet-il- (< cet- “ulaş-, var-; kavuş-; yet-, olgunlaş-; bir şeyin zamanı gel-; zamanı dol-; sonuna gel-, sona er-; elde et-, sahip ol-; kazan-” (KTS)): “yetiş-, olgunlaş-; geliş-, uzmanlaş-” (KTS)

Bu eylem edilgenlik anlamından uzaklaşarak “yetiş-, olgunlaş-; geliş-, uzmanlaş-” (KTS) anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.3. İşteşlik Biçimbirimi Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

İşteşlik, “fiilin gösterdiği oluş ve kılışın birden fazla kişi tarafından karşılıklı veya toplu olarak yapıldığını gösteren çatı” olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2010: 135). Kırgız Türkçesinde “koş mamile” olarak adlandırılan işteş çatı biçimbirimi “-ş-”dir (Çengel, 2005:155).

3.3.1. “-ş-” İşteşlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

“-ş-” işteşlik biçimbirimini almış eylemlerin sözlükselleşmesi iki şekilde gerçekleşmektedir:

3.3.1.1. “-ş-” işteşlik biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

karma-ş- (< karma- “tut-, ele al-; çevrele-, kuşat-; ele geçir-; düzene sok-, çekip çevir-, ortaya çık-, peyda ol-; kıvamına gel-, ol-; hatırla-, anımsa-; kendini tut-; yönet-; nüks et-; avla-; üret-; dokunarak anla-; işlet-; tutuştur-; yanında bulundur-, alıkoy-” (KTS)): “kapiş-, savaş-” (KTS)

Bu eylem “tutuş-” anlamıyla işteşlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “kapiş-, savaş-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

uçura-ş- (< uçura- “karşılaş-; maruz kal-; sezil-, hissedil-” (KTS)): “selamlaş-, hâl hatır sor-” (KTS)

Bu eylem “karşılaş-, rastlaş-” anlamıyla işteşlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “selamlaş-, hâl hatır sor-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

kara-ş- (< kara- “bak-; yaşa gir-; tabi ol-; ilgilen-; cimrilik et-; gözden geçir-; ayır-; ara-” (KTS)): “yardım et-, yardımcı ol-” (KTS)

Bu eylem “bakış-” anlamıyla işteşlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “yardım et-, yardımcı ol-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

cöölö-ş- (< cöölö- “sürtün-; omuz at-, itekle-; bindiği binekten inip yaya yürü-, yaya kal-” (KTS)): “itişip kakış-” (KTS)

Bu eylem “hep beraber yaya yürü-” anlamıyla işteşlik işleviyle kullanılmaktadır (Çengel, 2005: 156). Ancak aynı eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “itişip kakış-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

ayt-ış- (< ayt- “söyle-, de-; ada-; duyur-” (KTS)): “tartış-, münakaşa et-; karşılıklı deyiş söyle-” (KTS), “bahse gir-” (Çengel, 2005: 156)

Bu eylem “karşılıklı konuş-” anlamıyla işteşlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “tartış-, münakaşa et-; karşılıklı deyiş söyle-; bahse gir-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.3.1.2. “-ş-” işteşlik biçimbirimini almış eylemler sadece çatı görevi dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

arala-ş- (< arala- “arala-; dolaş-; yol kat et-; yarala-” (KTS)): “karış-” (KTS)

Bu eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “karış-” (KTS) anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

açı-ş- (< açı- “mayalan-, kabar-, köpür-; içi sızla-, acı-” (KTS)): “acı-, sızla-, ağrı-” (KTS)

Bu eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “acı-, sızla-, ağrı-” (KTS) anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

cıl-ış- (< cıl- “kay-, ilerle-, yol al-; yerinden çık-, kay-, sökül-; geliş-” (KTS)): “bir yerden başka bir yere ilerle-, git-; kayarak otur-” (KTS)

Bu eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “bir yerden başka bir yere ilerle-, git-; kayarak otur-” (KTS) anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

cara-ş- (< cara- “ol-, uygun ol-; yara-; işine gel-; bir işi veya görevi yapabil-” (KTS)): “barış-, uzlaş-, anlaş-; uygun ol-, uygun gel-; yaraş-, yakış-, güzel dur-; iyi karşılan-, uygun ol-, münasip ol-” (KTS)

Bu eylem işteşlik anlamından uzaklaşarak “barış-, uzlaş-, anlaş-; uygun ol-, uygun gel-; yaraş-, yakış-, güzel dur-; iyi karşılan-, uygun ol-, münasip ol-” (KTS) anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4. Ettirgenlik Biçimbirimi Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

Ettirgenlik, “fiilin, belirtilen oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını gösteren, geçişsiz fiilleri geçişli fiile dönüştüren, geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren çift geçişli fiiller kuran” bir fiil çatısı olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2010: 89-90). Kırgız Türkçesinde “arkıluu mamile” olarak adlandırılan ettirgenlik çatı biçimbirimleri “-Dİr-, -DUR-; -gİr-, -kİr-, -Gİz-, -GUz-, -Göz-, -kar-, -kör-, -r-, -ar-; -t-; -tAr-, -z-”dir (Çengel, 2005:156).

3.4.1. “-Dİr-, -DUR-” Ettirgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

“-Dİr-, -DUR-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemlerin sözlükselleşmesi iki şekilde gerçekleşmektedir:

3.4.1.1. “-Dİr-, -DUR-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

bil-dir- (< bil- “bil-; elinden gel-; zannet-; yönet-; işine gel-, uygun ol-; öğren-; öğren-, haberi ol-” (KTS)): “bildir-, haber ver-; anlat-; hissettir-” (KTS)

Bu eylem “bil-” eyleminin ettirgenlik işlevli anlamıyla kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “bildir-, haber ver-; anlat-; hissettir-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4.1.2. Eylemlerin “-Dİr-, -DUR-” ettirgenlik biçimbirimini almış biçimi ile ettirgenlik biçimbirimi almamış biçimleri aynı anlamı işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

buk-tur- (< buk-): “gizlen-, gizlenip yat-, saklan-; gizli ol-” (KTS)

Bu eylemin ettirgenlik biçimbirimi almış “buk-tur-” hâli “buk-” ile aynı anlamda ve ettirgenlik anlamı dışındaki bir anlamı işaretlediğinden sözlükselleşmiştir.

coluk-tur- (< coluk-): “karşılaş-, rastla-, rast gel-, tesadüf et-; buluş-, görüş-; bir şeyle yüz yüze, karşı karşıya gel-, rastla-, uğra-, yakalan-” (KTS)

Bu eylemin ettirgenlik biçimbirimi almış “coluk-tur-” hâli “coluk-” ile aynı anlamda ve ettirgenlik anlamı dışındaki bir anlamı işaretlediğinden sözlükselleşmiştir.

ut-tur- (< ut-): “üt-, oyunda yenerek bir şey kazan-, ut-; başarı, fayda elde et-” (KTS)

Bu eylemin ettirgenlik biçimbirimi almış “ut-tur-” hâli “ut-” ile aynı anlamda ve ettirgenlik anlamı dışındaki bir anlamı işaretlediğinden sözlükselleşmiştir.

ös-tür- (< ös-): “bit-, yetiş-; büyü-, yetiş-; geliş-, ilerle-, önem kazan-; art-” (KTS)

Bu eylemin ettirgenlik biçimbirimi almış “ös-tür-” hâli “ös-” ile aynı anlamda ve ettirgenlik anlamı dışındaki bir anlamı işaretlediğinden sözlükselleşmiştir.

3.4.2. “-gIr-” Ettirgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

“-gIr-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemlerin sözlükselleşmesi iki şekilde gerçekleşmektedir:

3.4.2.1. “-gIr-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

az-gır- (< az- “yollara düş-; uzaklaş-; zayıfla-; sol-; reddet-, kabul etme-; fakir ol-; sinirlen-” (KTS)): “oyalan-, uğraş-, kendini bir şeye ver-” (KTS)

Bu eylem “azdır-, yoldan çıkar-, kandır-” anlamıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “oyalan-, uğraş-, kendini bir şeye ver-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4.2.2. “-gIr-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler, hem çatı anlamını hem de çatı anlamı dışında sadece belli bir özel alana ait anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

sız-gır- (< sız- “sız-, ince aralıklardan veya gözeneklerden az miktarda ve belli olmadan yavaş yavaş ak-, çık-; gizlice, haber vermeden git-, sıvış-” (KTS)): “kaymağı veya çiğ yağı eriterek sızma yağ elde et-” (KTS)

Bu eylem “sızdır-” biçimindeki anlamıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak eylemin ettirgenlik biçimbirimi almış hâli, özel kullanım alanına sahip olarak “kaymağı veya çiğ yağı eriterek sızma yağ elde et-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4.3. “-Gİz-, -GUz-” Ettirgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

3.4.3.1. “-Gİz-, -GUz-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

tur-guz- (< tur- “kalk-; yaşa-; bulun-; göreve gel-; oluş-” (KTS)): “yap-, dik-, yapı kur-, inşa et-” (KTS)

Bu eylem “kaldır-, yaşat-, bulundur-” anlamıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “yap-, dik-, yapı kur-, inşa et-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

otur-guz- (< otur- “otur-, yerleş-; uygun gel-; çök-; eğlenerek beraber zaman geçir-; hapis yat-” (KTS)): “dik-, hapse at-; ağzının payını ver-, sustur-; sünnet et-” (KTS)

Bu eylem “oturt-” anlamıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “dik-, hapse at-; ağzının payını ver-, sustur-; sünnet et-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4.4. “-Ir-, -Ar-, -Ur-” Ettirgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

“-Ir-, -Ar-, -Ur-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemlerin sözlükselleşmesi iki şekilde gerçekleşmektedir:

3.4.4.1. “-Ir-, -Ar-, -Ur-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

büt-ür- (< büt- “bit-, tüken-, sona er-; yorul-; ses kesil-, kaybol-” (KTS)): “mezun ol-; bitir-, tüket-” (KTS)

Bu eylem “bitir-, tamaml-, sonuçlandır-” anlamlarıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “mezun ol-; bitir-, tüket-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

çıg-ar- (< çık- “çık-; rastla-; yayımlan-; bit-; var-; atlat-; belli bir yaşa gel-; görün-” (KTS)): “yaz-, bir bilim ve edebiyat eseri oluştur-; çöz-; bırak-, özgürlük ver-; yay-; bildir-; üret-; yay-, sal-; büyüt-, eğit-; uğurla-” (KTS)

Bu eylem “çık-” anlamlarıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “yaz-, bir bilim ve edebiyat eseri oluştur-; çöz-; bırak-, özgürlük ver-; yay-; bildir-; üret-; yay-, sal-; büyüt-, eğit-; uğurla-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

kaç-ır- (< kaç- “kaç-, hızla koşup uzaklaş-, yakalanmamaya çalış-; kendini gösterme-, rastlaşmamaya çalış-; kaçın-; yok ol-; uzak dur-, yaklaşma-, karışma-” (KTS)): “saldır-, zarar verici davranışta bulun-; yönel-, belli bir yön tut-; kaçır-, bir daha ele geçmemek üzere yitir-; zor kullanarak yanında götür-; yitir-, yakın birini ölüm sonucu kaybet-” (KTS)

Bu eylem “kaçır-” anlamlarıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “saldır-, zarar verici davranışta bulun-; yönel-, belli bir yön tut-; bir daha ele geçmemek üzere yitir-; yitir-, yakın birini ölüm sonucu kaybet-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

keç-ir- (< keç- “geç-; vazgeç-; reddet-; affet-, bağışla-; yapmaktan vazgeç-” (KTS)): “affet-”

Bu eylem “geçir-” anlamlarıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “affet-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

köç-ür- (< köç- “göç-; yer değiştir-; öl-” (KTS)): “fide veya fidan dik-; kopya et-; aktar-, uyarla-” (KTS)

Bu eylem “göçür-, yerini değiştir-” anlamlarıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “fide veya fidan dik-; kopya et-; aktar-, uyarla-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4.4.2. “-Ir-, -Ar-, -Ur-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler sadece çatı görevi dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

kayt-ar- (< kayt- “dön-; meyve al-, yarar elde et-; azal-; cay-” (KTS)): “bekle-, muhafaza et-; iade et-; yinele-; saldırıyı durdur-, önüne geç-; güt-; geri gönder-” (KTS; Akın, 2014a: 237)

Bu eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “bekle-, muhafaza et-; iade et-; yinele-; saldırıyı durdur-, önüne geç-; güt-; geri gönder-” (KTS) anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4.5. “-t-” Ettirgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

“-t-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemlerin sözlükselleşmesi iki şekilde gerçekleşmektedir:

3.4.5.1. “-t-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

acıra-t- (< acıra- “yerinden ayrıl-, kop-; uzaklaş-, uzak ol-; yitir-, kaybet-” (KTS)): “ayırt et-; kurtulmasını sağla-, kurtar-” (KTS)

Bu eylem “ayırt-, uzaklaştır-, aralarına gir-” anlamlarıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “ayırt et-; kurtulmasını sağla-, kurtar-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

uyal-t- (< uyal- “utan-” (KTS)): “kamaştır-” (KTS)

Bu eylem “utandır-” anlamıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “kamaştır-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

kedeyisin-t- (< kedeyisin- “birini fakirmiş gibi göster-; fakirmiş gibi görün-” (KTS)): “birini fakir diye küçük gör-” (KTS)

Bu eylem “birini fakirmiş gibi göster-” anlamıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “birini fakir diye küçük gör-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4.5.2. “-t-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler sadece çatı görevi dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

açı-t- (< açı- “mayalan-, kabar-, köpür-; içi sızla-, acı-” (KTS)): “mayala-” (KTS)

Bu eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “mayala-” (KTS) anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

arı-t- (< arı- “yıl-, yorul-, bitkinleş-” (KTS)): “koştur-” (KTS), “yor-, bitir-” (Çengel, 2005: 159)

Bu eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “koştur-; yor-, bitir-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

3.4.6. “-tAr-” Ettirgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

“-tAr-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemlerin sözlükselleşmesi iki şekilde gerçekleşmektedir:

3.4.6.1. “-tAr-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler sadece çatı görevi dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

kıs-tar- (< kıs- “sık-; baskı altına al-; kıs-, sıkıştır-; kırp-; dar gel-” (KTS)): “sıkıştır-, sığdır-, tık-; konuşma sırasında bir sözü, soruyu veya düşünceyi söyleyiver-” (KTS)

Bu eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “sıkıştır-, sığdır-, tık-; konuşma sırasında bir sözü, soruyu veya düşünceyi söyleyiver-” anlamlarında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

eñ-ter- (< eñ- “at üstünde giderken yerde bulunan herhangi bir şeyi kap-, çekerek al-; at üzeri kapışmalarda birbirini yıkmaya, düşürmeye çalış-” (KTS)): “çevir-, yana doğru devir-” (Çengel, 2005: 159)

Bu eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “çevir-, yana doğru devir-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir. Ayrıca bu eylemin ettirgenlik biçimbirimi almış “eñ-ter-” hâli “eñ-” ile aynı anlamda ve ettirgenlik anlamı dışındaki bir anlamı işaretlediğinden sözlükselleşmiştir.

3.4.7. “-z-” Ettirgenlik Biçimbirimini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

3.4.7.1. “-z-” ettirgenlik biçimbirimini almış eylemler hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretledikleri için sözlükselleşmişlerdir:

ug-uz- (< uk- “duy-, işit-; dinle-; uy-, baş eğ-, itaat et-” (KTS)): “kötü haberi duyur-, söyle-” (KTS)

Bu eylem “duyur-, işittir-, dinlet-” anlamıyla ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır. Ancak aynı eylem ettirgenlik anlamından uzaklaşarak “kötü haberi duyur-, söyle-” anlamında kullanıldığından sözlükselleşmiştir.

Sonuç

Çatı biçimbirimi alan yapılar eşzamanlı bakıldığında çözümlenebilirliklerinin yüksek, yapıyı oluşturan unsurların anlam açısından yer yer şeffaf olmadıkları görülmektedir. Bu nedenle bağlam bağımlılıktan ve biçimbilgisel bağımlılıktan çıkıp sözlükte madde başı olacak şekilde çatı biçimbirimsel anlamdan uzaklaşmış çatı biçimbirimli eylemlerin sözlükselleştikleri görülmektedir. Bu durumun dört farklı şekilde gerçekleştiği sonucuna varılmıştır:

- a. Çatı biçimbirimini almış eylemlerin bir kısmı hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretlemektedirler.
- b. Çatı biçimbirimini almış eylemlerin bir kısmı sadece çatı görevi dışındaki anlamları işaretlemektedirler.
- c. Çatı biçimbirimini almış eylemler nadiren çatı anlamı dışında sadece belli bir özel alana ait anlamları işaretlemektedirler.
- d. Eylemin çatı biçimbirimi almış biçimi ile almamış biçimleri aynı anlamı işaretlemektedirler.

Kaynaklar

- Akalın, Ş. H. (2014). Türkçede Eksilteli Yapıdan Sözlükselleşme. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*. C: 31, S: 2, 13-29.
- Akın, C. (2014a). *Kırgızcanın Ağzları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akın, C. (2014b). *Calal-Abad Merkez Ağzı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aksoy, T. S. (2020). Çatı Biçimbirimlerini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi: Tuva Türkçesi Örneği. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, s. 66-82 (DOI: 10.1501/MTAD.17.2020.1.5)
- Aydemir, İ. A. (2015). Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-Fiilli Yapılar. *Türkbilig*, Sayı 30, s. 223-230.
- Bozkurt, F. (2016). Sözlükselleşme. I. ve II. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı (3-4 Kasım 2015 İstanbul), (Hazırlayan: Hayati Develi, Mehmet Gürlek) 3. Cilt, s. 109-118.
- Hohenhaus, P. (2005). Handbook of Word-Formation. *Lexicalization and Institutionalization* (Edt. Pavol Štekauer and Rochelle Lieber). *Studies in Natural Language and Linguistic Theory*, Volume 64, pp 353-373.
- Kozan, O. (2020). Проблема морфонологической лексикализации в современном русском языке (Çağdaş Rus dilinde morfonolojik sözlükselleşme sorunu) *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2020.20, s. 655-669.
- Lehmann, C. (2002) New Reflections on Grammaticalization and Lexicalization. *New Reflections on Grammaticalization* (Edt. I. WISCHER, G. DIEWALD). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 1-18.
- Lipka, L., HANDL, S., FALKNER, W. (2004) Lexicalization and Institutionalization. *The State of the Art in 2004*. pp 2-19.
- Lubimov, K. (1963) Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Ekler. *Türk Dili Dergisi*. S: 147 (Aralık 1963), 150-155.
- Özeren, M. (2020). *Tacikistan Kırgız Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Sarı, İ. (2015) Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Sebzecioğlu, T. (2013) Anlık Oluşum ve Türkçe Anlık Sözcüklerin Oluşum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme. *Dil ve Edebiyat Dergisi*. 10/3, 17-47.
- Ахманова, О. (1966). Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия. <http://lingvisticheskiy-slovar.ru/description/leksikalizatsiia/298> (01.02.2021)